

leading questions, hint, indication t .d. .

Keywords: children with severe speech disorders, speech therapy correction differentiated system, the principles, conditions and methods.

Стаття надійшла до редакції 15.10.2016 р.

Статтю прийнято до друку 16.10.2016 р.

УДК: 376-056.264

Свідерська М.М.

РОЗВИТОК ІМПРЕСИВНОГО МОВЛЕННЯ ПРИ НОРМАЛЬНОМУ ОНТОГЕНЕЗІ ТА РОЗЛАДАХ СПЕКТРУ АУТИЗМУ

Стаття присвячена проблемі розуміння зверненого мовлення дітьми з розладами спектру аутизму. Спілкування є важливою ланкою у становленні соціальної взаємодії, проте воно неможливе без адекватного розуміння співбесідника. Завдання соціалізації дітей з розладами спектру аутизму висувають необхідність оволодіння ними комунікативною функцією мовлення. Передумовами цієї функції є розвиток імпресивного мовлення, яке при нормальному онтогенезі відбувається з періоду віку немовляти. У дітей з розладами спектру аутизму функція розуміння зверненого мовлення розвивається специфічно і не пов'язана з інтелектуальним рівнем. Водночас розуміння мовлення є умовою оволодіння дітьми з РСА соціальним досвідом.

Ключові слова: діти з розладами спектру аутизму, звернене мовлення, комунікація, онтогенез, діти з типовим розвитком.

Багато вчених присвятили свої дослідження та продовжують займатися проблематикою аутизму (К.С. Лебединська, І.А. Марценківський, О.С.Нікольська К.О. Островська, О.І. Романчук, Т.В. Скрипник, В.В. Тарасун, Г.М. Хворова, А.П. Чуприков, Д.І. Шульженко та ін.). У вітчизняній корекційній психопедагогіці проблема розвитку дітей з розладами спектру аутизму (далі РСА) також активно досліджується. Зокрема Я.Т. Багрій, О.Б. Богдашина вивчали сутність аутизму; К.О. Островська описувала проблеми психологічної допомоги дітям з аутизмом; Т.В. Скрипник розробила комплексну програму розвитку дітей з аутизмом; В.В. Тарасун описала концепції розвитку, навчання та соціалізації дітей з аутизмом; Г.М. Хворова описала, як надавати психолого-педагогічну допомогу дітям з розладами спектру аутизму; Д.І. Шульженко досліджувала психологічну корекцію аутистичних порушень та формування готовності дітей з розладами аутичного спектру до навчання у школі. Водночас, проблема розуміння зверненого мовлення дітьми з розладами аутичного спектру вивчена недостатньо.

З огляду на це, метою нашого пошуку є дослідження рівня розуміння зверненого мовлення дітьми з РСА. У статті зробимо порівняльний аналіз розвитку імпресивного мовлення при нормальному та порушеному (РСА) онтогенезі.

Спілкування є важливою складовою розвитку особистості. У процесі комунікації дитина пізнає світ загалом і при цьому виступає активним суб'єктом взаємодії. Соціалізація дитини відбувається завдяки мовленню, за допомогою якого вона встановлює контакт із оточуючим середовищем. Взаємодія з людьми відбувається шляхом комунікативних актів, які формуються і розвиваються в процесі практичної діяльності. Сприймаючи мовлення, людина співвідносить його з навколишньою дійсністю, із вже набутими знаннями про неї, обирає найбільш зручне тлумачення, яке співвідносить сказане з уявленнями про дійсність.

В. Тарасун зазначає, що у дітей з аутизмом порушені процеси спілкування та соціалізації, які є взаємопов'язаними. Проблематичними стають зустрічі та уміння вступати в діалог з людьми як у соціумі, так і в навчальній діяльності. Доведено (К.С. Лебединська, М.М. Семаго та ін.), що у дітей з розладами спектру аутизму відсутній взаємозв'язок між рівнем розвитку мовленнєвих та комунікативних навичок [2]. Це означає, що дитина може мати велику кількість слів у своєму словниковому запасі, при цьому не розуміти сенс сказаного та не використовувати лексику для спілкування. Розвиток мовленнєвих навичок у дитини з аутизмом без комунікативної складової втрачає сенс. Стає неважливим скільки слів і фраз може вимовити дитина, якщо вона не може передати ними сутність своїх потреб та бажань. Порушений розвиток комунікативної функції мовлення і комунікативної поведінки проявляється також у відсутності взаємодії з дорослим: дитина не використовує мовлення як засіб спілкування; не звертається з питаннями, не дає відповідь на запитання оточуючих і близьких для неї людей. Водночас може інтенсивно розвиватися автономне мовлення.

На розуміння мовлення дитиною з розладами аутичного спектру впливають рівень інтелектуального розвитку, рівень концентрації уваги, обсяг інформації наданої дитині, складність побудови зверненого мовлення, мотивація до набуття нових знань та ін. (К.С. Лебединський, М.М. Семагота ін.).

Діти з аутизмом мають труднощі в розумінні мовлення, особливо це стосується побудови запитань (Т.О. Куценко та ін.). Немовленнєві діти з РСА, не роблять спроби компенсувати цей недолік використанням жестів чи міміки., Діти не можуть розпочати й продовжити діалог, тему розмови, зважати на зворотну реакцію співбесідника, незважаючи на рівень розвитку мовлення.

Науковцями були виділені характерні ознаки розуміння мовлення дітьми у процесі нормального онтогенезу. Дитина з типовим розвитком в період з 2-го по 5-й місяць життя починає впізнавати материнський голос і реагувати на нього. На 3-му – 6-му місяцях – повертає голову, почувши знайомий голос. Дитина починає реагувати на своє ім'я, повертаючи голову в 4-6 місяців. Діти з розладами спектру аутизму часто негативно реагують на емоційний контакт з батьками в немовлячому віці. Вони не простягають руки; перебуваючи на руках у батьків, протестують проти фізичного контакту, напружуються, намагається вирватися з обіймів дорослих.

Г.Розенгарт-Пупко дослідила, що діти з нормальним розвитком можуть розуміти слова, які вказують на маніпуляції з предметом вже у 6-7 місяців, але розуміння назв цих предметів залишається ускладненим процесом. Протягом 7-12 місяців починають розрізняти назви вже знайомих предметів [1].

Водночас, дитина з розладами аутичного спектру слабо або взагалі не реагує на мовлення дорослого, не зосереджує свій погляд на тому, хто говорить. Не реагуючи на словесне звернення, вона є чутливою до немовленнєвих звуків, які стають для неї подразниками. Д.І.Шульженко вважає недостатнє використання домовленнєвих засобів комунікації однією з перших ознак порушення мовлення у дітей з РАС [6]. Дитина може жестом повідомити про свої потреби, натомість не використовує вокалізацію як засіб привернення уваги дорослих. Вона не користується вказівним жестом, щоб показати цікавий або новий для неї предмет. Ці ранні порушення розвитку соціально-комунікативних навичок у дітей з аутизмом вирізняють їх з-поміж ровесників і є типовими для РСА.

Елементарне розуміння мовлення в нормі формується на 8-9 місяці життя, коли дитина може знайти поглядом і вказати пальцем на названий дорослим предмет, а згодом знаходить його незалежно від місця розташування. Реакція на заборони у немовлят з'являється, починаючи з 8-го місяця. Звуки мовлення на слух вони починають диференціювати з 9-го, 10-го місяця. У цей же період діти починають виконувати прості вказівки наказового характеру, дії за словесною інструкцією, не підкріпленою предметами. У дитини з РАС можуть виникати труднощі розуміння простих інструкцій і взагалі бути відсутнім розуміння зверненого мовлення (О. Романчук та ін.).

Дитина в онтогенезі починає виконувати складні інструкції та розуміє прийменники на 9-му – 10-му місяці. Інструкція дорослого організовує предметні дії дитини. Поступово вона починає не лише організовувати дії, але і планувати, прогнозувати та керувати своєю діяльністю. Розвиток розуміння мовлення відіграє важливу роль при засвоєнні дітьми способів дій з предметами. Щоб сформувати зв'язок між словом і дією дорослий вказує на нього жестом, адже спочатку дитина не реагує на запитання, яке стосується місця розташування названого предмета. Пізніше, а саме у 15-16 місяців вона починає розуміти слова, які вказують назву предметів побуту; назви тварин, якщо контактує з ними; назви частин тіла; назви дій, які щоденно виконуються. Згодом розуміння мовлення переходить із ситуативного в контекстне, але враховується досвід дитини. Аутисти, щоб привернути увагу до предмета, яким зацікавились, можуть одноманітно мугикати, кричати (при цьому інтонаційне забарвлення відсутнє), не використовуючи вказівного жесту і не спрямовуючи погляд на бажаний об'єкт. В інших випадках – простягають руку в потрібному напрямку без спроб назвати предмет, який зацікавив, та без привернення погляду і звукової вокалізації до дорослого.

Дитина починає узагальнювати знайомі їй предмети за істотними ознаками з урахуванням лексичного запасу на 15-18 місяцях життя. Проте А.Богущ відзначає стрибкоподібний характер формування цієї функції [1]. Перші узагальнення робляться на основі яскравого зовнішнього вигляду, частіше за кольором. Узагальнення за істотними ознаками дитина починає робити на кінець другого року життя, абстрагуючись від окремих зовнішніх ознак (кольору, форми, величини). Водночас у дитини

з розладами аутичного спектру все більш помітним є відставання формування мовлення. Не формуються прості фрази; слова, які з'являються в словнику, не використовуються; звуки, які промовляє дитина часто, є немовленнєвими. Розуміння мовлення також є обмеженим. Як зазначає О. Романчук, для них не цікаве мовлення людей, яке часто прирівнюється до шуму. Тривалий час діти не реагують на звернене мовлення, в тому числі і на власне ім'я [3].

Згодом, в період з 19-ти до 21-го місяця дитина з нормальним розвитком розуміє зміст простого оповідання, яке підкріплюється сюжетним малюнком, може відповісти на запитання дорослого за текстом. Розуміння мовлення дорослого, що містить інформацію про предмети оточуючого середовища поза межами ситуації спілкування дорослого з дитиною, стає основним засобом пізнання предметів, які є недоступними безпосередньому пізнанню дитиною. Перші мовленнєві реакції у дітей з розладами аутичного спектру з'являються пізніше, ніж у дітей з типовим розвитком, а також можуть бути збідненими і позбавленими інтонування. Часто поява перших слів не несе інформації, а є лише засобом привернення уваги для задоволення певних потреб. Згодом слова набувають номінативної функції і дитина використовує назви предметів, які її постійно оточують [1].

У період з 22-го по 24-й місяць життя дитина узагальнює предмети за істотними ознаками; розуміє невелике оповідання, яке містить в собі знайомі їй події. Оповідання містять в собі як пізнавальний матеріал, так і деякі моральні висловлювання, завдяки яким виховуються найпростіші моральні якості. Все це збільшує виховне значення мовлення дорослих. До 26-го місяця вона вміє правильно відповідати на прості запитання, які потребують відповіді «Так» чи «Ні». До 30-го місяця правильно знаходить предмет за кольором та розуміє значення слів «один», «всі». Характерним для дітей з РСА є відсутність слів «так» і «ні», часто у мовленні зустрічаються придумані ними нові слова, монологи, спостерігається порушення розуміння значення слів, відсутність займенника «Я». [3].

У дитини з РАС на другому році життя лише з'являється фразове мовлення, але воно не є засобом встановлення зв'язку з дорослим, не використовуються питання. Часто причиною труднощів встановлення контакту є відсутність розуміння дітьми його механізму. Вони можуть зрозуміти ситуативну інструкцію дорослого і виконати її [4].

На третьому році життя, як зазначає А.Богуш, дитина з типовим розвитком розуміє словесні пояснення [1]. Стають можливими розмови про майбутні та минулі події. На цьому віковому етапі розуміння мовлення якісно змінюється; дитині стають цікаві розмови дорослих, до яких вона дослухається; з задоволенням слухає казки, оповідання. Мовлення дорослого набуває інформативного характеру про предмети, які не доступні дитині; вона цікавиться не лише розповідями, що стосуються її життєвого досвіду, але й описами різних явищ, подій, невідомих їй ранише.

До кінця третього року життя діти з типовим розвитком розуміють оповідання, казки твори, не ілюстровані малюнками; вже можуть їх переказати. Вони впізнають предмети, незалежно від їх зовнішніх ознак, таких як: колір, розмір; можуть дати зрозумілу відповідь на запитання. Не дивлячись на те, що розуміння мовлення на третьому році життя є ще недосконалим, діти вже можуть робити висновки про поведінку казкових героїв та бачити прихований моральний зміст казки чи тексту (А.Богуш та ін.). За допомогою словесної інструкції, дорослий може керувати поведінкою дитини, спонукати її до діяльності. У цей період вона вчиться робити перші висновки, оволодіває узагальненими поняттями; з'являється розуміння минулого і майбутнього часу, якщо це стосується знайомої дитині дії [1].

У дітей з РСА цього віку з'являється потреба використання слів-заперечень та підтверджень для отримання відповіді на запитання. Разом з тим, вони використовують слова-команди для виконання дій та сприянню взаємодії з іншими людьми. Імпресивне мовлення дітей з РАС збагачується за рахунок номінативного словника.

Аналіз літературних джерел дозволяє узагальнити, що дитина чотирьох років не лише може дати відповідь на запитання, але і сама починає задавати їх дорослим; вміє підтримати діалог та висловити свої бажання за допомогою розмовного мовлення; з допомогою запитань дорослого може переказати зміст знайомої казки, скласти невелику описову розповідь [1, 2, 3]. Натомість дитина з розладами аутичного спектру відчуває дискомфорт при тривалій взаємодії з іншими, не бере участі в діалозі, не відповідає на спроби дорослого втрутитись в її монолог; контакт та комунікативний зв'язок з людьми відбувається лише за її потреби. Появу запитань у дитини з розладами аутичного спектру

можна назвати початком ініціювання комунікації.

На п'ятому році життя діти ще недостатньо розуміють переносне значення слів [1]. Проте можуть ініціювати спілкування з однолітками та дорослими. На запитання за змістом художнього твору дають відповідь реченнями. Дитина може не реагувати на мовлення оточуючих; виконує правильно інструкцію лише, якщо вона формулюється однотипно, а на перефразовану реакція відсутня; спостерігаються неадекватні відповіді на прості запитання; повторює задане запитання, вгадує відповідь. Розуміння зверненого до дитини мовлення полегшує використання супровідних рухів та міміки. Адекватно реагує на прості прохання близьких в знайомих обставинах та нерозуміння їх в незвичних ситуаціях.

Розуміння зверненого мовлення дітьми з розладами спектру аутизму порушене, вони не розуміють навіть простих інструкцій. Відзначають невміння орієнтуватися на реакцію інших у процесі спілкування.

Шестирічні діти з нормальним розвитком вже вміють помічати і виправляти помилки у своєму та чужому мовленні. Вони правильно виділяють потрібний звук з названих дорослим, аналізують слова. Також намагаються розмовляти граматично правильно, використовуючи потрібні форми, що спричиняє критичне ставлення до свого мовлення та мовлення оточуючих. На цьому віковому етапі з'являється розуміння переносного значення слова, а також правильне пояснення слів-омонімів [1]. Труднощі розуміння переносного значення слів і виразів аутистами проявляється в їх буквальному сприйнятті. Щоб допомогти дитині зрозуміти ситуацію, постійно доводиться її аналізувати, що викликає значні труднощі. Адже все, що їх оточує, здається безладом із людей, місць, подій. Сенс, прихований за діями людей не сприймається дітьми з РСА, так само як і людські емоції при цьому [3]. Діти уникають спілкування з оточуючими через негативний досвід та труднощі розуміння мовця, що призводить до неприємних наслідків. За умови емоційно-комфортного оточення, на доступному рівні взаємодіють з іншими.

Буквальне розуміння мовлення дітьми з аутизмом є однією з проблем розуміння зверненого мовлення (Д.Шульженкота ін.). Значення слова може назавжди закріплюватись за тією ситуацією, в якій дитина вперше почула його. Причиною цього є труднощі у відокремленні слова від певного контексту і застосування його у подальшому [6]. Труднощі розуміння переносних значень, прихованого змісту тексту та розуміння емоцій, жестів та інтонації іншої людини, зумовлено конкретним сприйманням образів (аутисти здатні співвідносити тип поведінки з певною ситуацією, а різноманіття і неоднозначність людської поведінки їм важко зрозуміти); порушенням розвитку уяви, що впливає на розуміння значень, які є прихованими.

Щоб зробити можливим подальше навчання дитини, формують схеми соціальної взаємодії, беруть до уваги особливості дитини. Діти з розладами спектру аутизму, як ніхто інший, потребують емоційного комфорту, стабільності, доброзичливого ставлення дорослих. При цьому для залучення у взаємодію дорослий має проявити фантазію, не шкодувати емоційних проявів, контролювати силу голосу, швидкість своєї вимови, знати, коли необхідно спинитися, бо дитина може вже не сприймати матеріал. Не бажання комунікувати взагалі, або в певний момент з окремою людиною в конкретній ситуації; зосередженні уваги на улюбленій діяльності; підвищений рівень тривожності, викликаний внутрішніми факторами та зовнішніми обставинами можуть стати причиною небажання вступати в процес комунікації.

Аналіз літературних джерел дозволив виділити етапи формування розуміння зверненого мовлення:

1. Розвиток довербальної комунікації. На цьому етапі пропонується розвивати передумови становлення спільної діяльності дитини з дорослим; розвивати та стимулювати немовленнєві прояви дитини, які виступають спробами встановлення контакту; встановлювати зоровий контакт.

2. На рівні перших слів розвиток та стимулювання уміння дитини ініціювати контакт з дорослим; підтримка і заохочення використання окремих слів з метою привернення уваги та встановлення комунікативних зв'язків.

3. На рівні формування комбінацій слів, розвиток вміння дитини давати відповідь на запитання, використовуючи прості словосполучення; формування здатності до розуміння ситуації взаємодії.

4. В процесі розуміння мовлення на рівні структури речення, формування здатності використовувати речення з метою отримання відповіді на запитання та вираження своїх потреб; розвиток здатності до розуміння та розрізнення інтонації мовця.

5. На рівні зв'язного мовлення розвиток здатності об'єднувати речення у тексти; формування навички спілкування за правилами соціальної взаємодії.

Отже, розвиток комунікативної діяльності є основою для взаємозв'язку з іншими людьми. Перспективою подальших досліджень є розробка діагностичних методик для вивчення рівня розвитку імпресивного мовлення дітьми з РСА; розробка педагогічного забезпечення формування розуміння мовлення цими дітьми.

Використана література

1. **Богущ А.** Мовленнєвий розвиток дітей від народження до 7 років / А.Богущ // Монографія: 2-е видання. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2010. – 374 с.
2. **Лебединська К.С., Никольская О.С.** Диагностика раннего детского аутизма / К.С.Лебединская, О.С.Никольская. – М.: Просвещение, 1991.
3. **Романчук О.** Розлади спектру аутизму в запитаннях та відповідях / О.Романчук. – Львів: Колесо, 2009. – 168 с.
4. **Скрипник Т.В.** Феноменологія аутизму / Т.В.Скрипник // Монографія. – К.: Видавництво «Фенікс», 2010. – 320 с.
5. **Тарасун В.** Аутологія / В.Тарасун // Монографія. – К.: «МП Леся», 2014. – 580 с.
6. **Шульженко Д.І.** Основи психологічної корекції аутистичних порушень у дітей / Д.І.Шульженко // Монографія. – К., 2009. – 385 с.

References

1. **Bogush A.** Movlennevij rozvitok ditej vid narodzhennja do 7 rokiv / A.Bogush // Monografija: 2-e vidannja. – K.: Vidavnicij Dim «Slovo», 2010. – 374 s.
2. **Lebedins'kaja K.S., Nikol'skaja O.S.** Diagnostika rannego detskogo autizma / K.S.Lebedinskaja, O.S.Nicol'skaja. – M.: Prosveshhenie, 1991.
3. **Romanchuk O.** Rozladi spektru autizmu v zapitannjah ta vidpovidjah / O.Romanchuk. – L'viv: Koleso, 2009. – 168 s.
4. **Skripnik T.V.** Fenomenologija autizmu / T.V.Skripnik // Monografija. – K.: Vidavnicvo «Feniks», 2010. – 320 s.
5. **Tarasun V.** Autologija / V.Tarasun // Monografija. – K.: «MP Lesja», 2014. – 580 s.
6. **Shul'zhenko D.I.** Osнови psihologichnoї korekції autistichnih porushen' u ditej / D.I.Shul'zhenko // Monografija. – K., 2009. – 385 s.

Свидерская М.М. Понимание обращенной речи ребенком с расстройствами спектра аутизма

Статья посвящена проблеме понимания обращенной речи детьми с расстройствами спектра аутизма. Общение является важным звеном в становлении социального взаимодействия, однако оно невозможно без адекватного понимания собеседника. Задача социализации детей с расстройствами спектра аутизма выдвигают необходимость овладения ими коммуникативной функцией речи. Предпосылками этой функции является развитие импресивной речи, которое при нормальном онтогенезе происходит в период возраста младенца и раннем возрасте. У детей с расстройствами спектра аутизма функция понимания обращенной речи развивается специфически и не связана с интеллектуальным уровнем. В то же время понимание речи является условием овладения детьми с РСА социальным опытом.

Ключевые слова: дети с расстройствами спектра аутизма, обращенная речь, коммуникация, онтогенез, дети с типичным развитием.

Sviderska M.M. Understanding addressed the child with autism spectrum disorders

The article is devoted to the problem of understanding addressed speech of children with autism spectrum disorders. Communication is an important link in the development of social interaction, but it is impossible without an adequate understanding of the interlocutor. The task of socialization of children with autism spectrum disorders require a mastery of the communicative function of speech. Prerequisites this function is the development of erosivnogo speech which, in normal ontogenesis occurs during the age of the child and an early age. In children with autism spectrum disorders function of understanding addressed speech is developed specifically and is not related to intellectual level. At the same time, the understanding of speech is a condition of the learning of children with SAR social experience.

Keywords: children with autism spectrum disorders, reversed speech, communication, ontogenesis, children with typical development.

Стаття надійшла до редакції 30.09.2016 р.

Статтю прийнято до друку 05.10.2016 р.

Рецензент: д.п.н., проф. Миронова С.П.